

Elucidating the Model of Human Salvation in the Light of Surah Al-‘Asr: A Qualitative Study with an Inductive Approach

(Received: 2025-05-02 Acceptance: 2025-08-21)

Faraj Talashan

Abstract

One of the most fundamental existential questions concerning humanity is its ultimate destiny and the means of attaining salvation. Surah Al-‘Asr, with its remarkable rhetorical brevity and unparalleled depth of meaning, presents a comprehensive framework for understanding the human condition and the path to salvation within just three verses. The present study aims to extract the key concepts and underlying themes of this Surah through a qualitative approach using inductive content analysis. After dividing the Surah into semantic units and conducting initial coding, the extracted concepts were organized into conceptual categories. Ultimately, four major themes were identified: awareness of time, warning against universal loss, individual salvation (faith and righteous deeds), and collective salvation (enjoining truth and patience).

According to the findings, Surah Al-‘Asr, by presenting a coherent and systematic conceptual structure, delineates the human journey from individual awareness to social action, thereby promoting spiritual growth and social responsibility. This Surah can thus serve as a comprehensive model for educational, ethical, and epistemological studies within Islamic sciences. Moreover, the Surah regards “loss” as the rule and “salvation” as the exception, asserting that only those who embody inner faith, outward righteous action, and social participation through enjoining truth and patience actualize an integrated pedagogical model. This interpretation aligns with the perspectives of many Qur’anic exegetes.

Keywords: Surah Al-‘Asr, Qualitative Content Analysis, Qur’anic Themes, Faith, Righteous Deeds, Social Responsibility.

مطالعات قرآنی و اسلامی
و فصلنامه‌های دیگر

دوره چهارم

شماره اول

پیاپی: ۷

بهار و تابستان

۱۴۰۴

۱۳۲

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Literature and Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran. (Corresponding Author) f.talashan@yu.ac.ir

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

تبیین الگوی رستگاری انسان در پرتو سوره عصر: مطالعه‌ای کیفی با اتخاذ رویکردی استقرایی

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۵/۳۰)

فرج تلاشان id

چکیده

یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مسائل هستی‌شناختی انسان، سرنوشت نهایی و چگونگی دستیابی به رستگاری است که سوره مبارکه عصر، با ایجاز بلاغی شگفت‌انگیز و در عین حال عمق معنایی بی‌بدیل به ارائه چارچوبی جامع از وضعیت وجودی انسان و مسیر نجات او در سه آیه می‌پردازد. پژوهش حاضر با هدف استخراج مفاهیم کلیدی و مضامین نهفته در این سوره، با رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوای استقرایی به بررسی محتوای آشکار آیات پرداخته است. پس از تقسیم سوره به واحدهای معنایی و انجام کدگذاری اولیه، مفاهیم استخراج شده در طبقات مفهومی سازماندهی شدند و در نهایت، چهار مضمون اصلی، آگاهی نسبت به زمان، هشدار نسبت به خسران عمومی، نجات فردی (ایمان و عمل صالح) و نجات جمعی (توصیه به حق و توصیه به صبر) شناسایی گردید. بر اساس یافته‌های تحقیق، سوره عصر با ارائه انسجام مفهومی و ساختاری نظام مند در جهت رشد معنوی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی انسان، به ترسیم حرکت انسان از آگاهی فردی تا کنش اجتماعی پرداخته که می‌تواند به عنوان الگویی جامع در مطالعات تربیتی، اخلاقی و معرفتی در حوزه علوم اسلامی مورد توجه قرار گیرد. مضاف بر آن که، این سوره، «خسران» را قاعده و «نجات» را استثنای می‌داند و تنها کسانی از آن مستثنی هستند که با ایمان درونی، عمل بیرونی و مشارکت اجتماعی در توصیه به حق و صبر، یک الگوی تربیتی جامع را محقق سازند. این یافته از نظر تفسیری با دیدگاه بسیاری از مفسران قرآن همسواست.

کلمات کلیدی: سوره عصر، تحلیل محتوای کیفی، مضامین قرآنی، ایمان، عمل صالح، مسئولیت اجتماعی

طرح مسئله

در سپهر معارف و حیانی، قرآن کریم به مثابه منشور هدایت و سعادت بشری، همواره مورد توجه اندیشمندان و مفسران قرار داشته و با ساختاری معجزه‌آسا و محتوایی سرشار از حکمت و معرفت، راهنمای انسان در مسیر پر فراز و نشیب زندگی دنیوی و ضامن سعادت اخروی او به شمار می‌رود (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ۱: ۳-۵) سوره‌ی مبارکه‌ی عصر، با ایجاز بلاغی شگفت‌انگیز و در عین حال عمق معنایی بی‌بدیل، به مهم‌ترین و اساسی‌ترین مسئله‌ی هستی‌شناختی انسان، یعنی سرنوشت نهایی و چگونگی دستیابی به رستگاری می‌پردازد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ش، ۲۷: ۲۹۰) این سوره با ترسیم خسران فراگیر نوع بشر و استثنا قائل شدن برای گروهی خاص، پرسش‌های بنیادینی را در خصوص مؤلفه‌های سازنده و موانع تحقق این رستگاری پیش روی مخاطب قرار می‌دهد. با وجود اهمیت محوری مفهوم رستگاری در منظومه‌ی اعتقادی اسلام و اشارات موجز اما تعیین‌کننده‌ی سوره‌ی عصر به ابعاد آن، خلأ پژوهشی نظام‌مندی که به تبیین جامع و تفصیلی الگوی رستگاری انسان از منظر این سوره بپردازد، همچنان محسوس است. مطالعات تفسیری موجود، عمدتاً به شرح لغوی و معنایی آیات اکتفا نموده و کمتر به استخراج و صورت‌بندی یکپارچه و منسجم از عناصر و روابط موجود در الگوی رستگاری مورد نظر سوره پرداخته‌اند. به عنوان مثال، در حالی که اهمیت ایمان و عمل صالح به طور گسترده در تفاسیر مورد بحث قرار گرفته است، نحوه‌ی تعامل و تأثیر متقابل این دو رکن اساسی با «توصیه به حق» و «توصیه به صبر» و نقش آن‌ها در شکل‌گیری یک الگوی منسجم برای رستگاری، نیازمند بررسی عمیق‌تر و تحلیل ساختاری است. همچنین، چگونگی تبلور این مؤلفه‌ها در سطوح فردی و اجتماعی و پیامدهای عملی التزام به آن‌ها برای تحقق فلاح، نیازمند واکاوی دقیق‌تری است. از این رو، پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی کیفی و با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوا به صورت استقرایی، که امکان استخراج الگوها و مضامین از دل متن را فراهم می‌سازد، در پی پاسخ به این پرسش اساسی است که الگوی رستگاری انسان چگونه که در سوره‌ی عصر تبیین شده است، دارای چه مؤلفه‌ها، روابط و ساختاری است؟ دستیابی به فهم عمیق‌تر از این الگو، نه تنها به غنای مطالعات قرآنی کمک خواهد کرد، بلکه می‌تواند رهنمودهای عملی ارزشمندی را برای فرد و جامعه در جهت پیمودن مسیر تعالی، تحقق فلاح و رهایی از خسران دنیوی و اخروی ارائه نماید. این پژوهش، با تبیین دقیق این الگو، می‌تواند گامی مؤثر در راستای فهم بهتر

آموزه‌های قرآن کریم و کاربردی‌سازی آن در زندگی فردی و اجتماعی باشد. در حوزه پژوهش‌های معاصر، برخی مقالات با رویکردهای گوناگون به بررسی این سوره پرداخته‌اند که میتوان به موارد زیر اشاره کرد:

-مرادی (۱۴۰۱ش) در مقاله‌ای به توافقی به حق و نقش آن در تحقق جامعه ایمانی با تأکید بر آیه ۳ سوره عصر پرداخته و نشان داد دعوت همگانی به پیروی از حق، که در مفهوم "تواضع به حق" تجلی می‌یابد، با هدف شناخت عمیق حق و اجتناب از باطل برای تمامی افراد جامعه مطرح می‌شود. این حس مسئولیت جمعی، دستاوردهایی چون تحقق عدالت اجتماعی، انسجام و یکپارچگی، جلوگیری از گسترش فتنه‌های ستمگران، غلبه بر دشمنان، مصونیت از زیان و آمادگی جامعه برای ظهور را به ارمغان می‌آورد. بدون تردید، هر یک از این عناصر، جامعه را گامی به سوی مؤمن شدن هدایت می‌کند.

-علیانسب و همکاران (۱۳۹۸ش). در مقاله‌ای با عنوان بررسی معنایی واژه خسران در قرآن کریم با تکیه بر مضامین سوره پرداخته و نشان دادند خسران در لغت به معنای کاهش، زیان، گمراهی و باختن سرمایه (مادی و معنوی) است که در قرآن بسیار به آن پرداخته شده است. سوره عصر عوامل این زیان و راه‌های رهایی از آن را بیان می‌کند. ایمان، عمل صالح، توصیه به حق و صبر، سرمایه معنوی انسان (عمر) را حفظ کرده و موجب رستگاری در دنیا و آخرت می‌شوند

- احمد زاده (۱۳۸۷) در مقاله‌ای بر اساس نظریه «سیستمی - نقشی هلیدی» و روش زبان شناختی به تفسیر سوره عصر پرداخته و نشان داده این سوره از نظر ساختار زبانی بسیار منسجم است و با استفاده از نظم و آهنگ کلمات و پیوند اطلاعات، مفاهیم اخلاقی و معنوی عمیقی را به صورت مؤثر منتقل می‌کند.

-احمد زاده (۱۳۸۹) در مقاله‌ای به منشور بهره‌وری قرآن کریم در سوره عصر پرداخته است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد، مؤمنان بهره‌ور با ایمان و معرفت، عمر را بهینه به کار می‌گیرند و با عمل صالح فردی و اجتماعی، بهره‌وری را افزایش می‌دهند. همچنین سفارش به حق و صبر نیز از ویژگی‌های اساسی این افراد است. با این حال، به نظر می‌رسد تاکنون پژوهشی که با رویکرد تحلیل محتوای کیفی و تمرکز بر محتوای آشکار سوره عصر انجام شده باشد، به طور مشخص و روش مند صورت نگرفته است. بنابراین پژوهش حاضر، خلأ موجود در این زمینه را پوشش داده و افقی نو در تحلیل سوره‌های قرآنی با روش‌های علمی جدید می‌گشاید.

مبانی نظری

پژوهش در متون دینی به‌ویژه قرآن کریم، نیازمند درکی عمیق از مفاهیم

بنیادینی است که در بستر آیات شکل گرفته‌اند. در پژوهش حاضر که به تبیین الگوی رستگاری انسان بر اساس سوره عصر می‌پردازد، فهم صحیح از ماهیت رستگاری، جایگاه انسان و نیز ساختار و محتوای این سوره، مستلزم بررسی مبانی نظری مرتبط است. از آنجا که سوره عصر با بیانی موجز، الگویی جامع برای رهایی انسان از خسران ترسیم می‌کند، تحلیل محتوای آن نیازمند شناخت پیشینی از واژگانی چون «رستگاری، خسران، ایمان، عمل صالح و توصیه به حق و صبر»^۱ در بستر معرفت‌شناسی اسلامی است. علاوه بر این، بررسی نگاه مفسران و اندیشمندان اسلامی به سوره عصر، امکان دستیابی به فهمی ژرف‌تر از ساختار درونی این سوره و نحوه ارتباط مؤلفه‌های آن را فراهم می‌سازد که در این بخش از مقاله به تبیین آنها پرداخته می‌شود.

۱- رستگاری

رستگاری، از مفاهیم بنیادین در نظام معنایی قرآن و آموزه‌های اسلامی است که در قالب واژگانی چون «فلاح، نجات، سعادت، فوز، رشد» و نظایر آن تبلور یافته است. در فرهنگ قرآن کریم، مفهوم فلاح به عنوان غایت نهایی کمال و سعادت انسان مورد تاکید قرار گرفته است. این اصطلاح قرآنی، دستیابی به رستگاری و کامیابی را در دو ساحت دنیوی و اخروی شامل می‌شود و به عنوان هدف غایی اعمال عبادی و رفتارهای شایسته معرفی می‌گردد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق: ۶۴۴) علامه طباطبایی (ره) در این مورد آورده‌اند: فلاح در لغت به معنای پیروزی و وصول به آرزوها در دو جهان است؛ کامیابی دنیوی شامل زندگی مطلوب با بقا، ثروت و عزت بوده و فلاح اخروی در بقای ابدی، بی‌نیازی کامل، عزت همیشگی و دانش خالص نمایان می‌گردد. کاربرد فلاح به جای سعادت، به دلیل زدودن موانع و رساندن انسان به هدف واقعی است. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ۱۵: ۶) از منظر این فرهنگ، انجام مناسک عبادی و التزام به افعال صالح و کردار نیکو، نه صرفاً تکالیفی شرعی، بلکه مؤلفه‌های اساسی و زمینه‌ساز تحقق فلاح برای فرد و جامعه محسوب می‌شوند. این اعمال، با تزکیه نفس، تقویت ایمان، و ایجاد پیوند معنوی با خالق هستی، انسان را در مسیر تعالی و قرب الهی قرار داده و او را شایسته نیل به فلاح می‌سازند. بنابراین، در

۱. از آنجا که مفهوم شناسی واژگان مذکور در مقالات دیگری از قبیل: بازشناسی مفهوم فلاح، مفهوم حق، مفهوم شناسی حق و تکلیف، مفهوم شناسی واژه صبر با تاکید بر شبکه معنایی آن در قرآن، تحلیل مفهومی ایمان و بررسی مبانی و ویژگی‌های آن در قرآن و...، انجام شده، از پرداختن به مفهوم شناسی آنها در این مقال خودداری شده است.

منظومه فکری قرآن، «فلاح»، نه یک پاداش صرف در سرای دیگر، بلکه نتیجه طبیعی و تکوینی التزام به عبودیت و انجام اعمال شایسته در زندگی دنیوی است که سعادت جاودان را در پی خواهد داشت. در قرآن کریم به این موضوع اشاره شده و آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (حج، ۷۷)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، رکوع و سجود کنید و پروردگارتان را بپرستید و کار خوب انجام دهید، باشد که رستگار شوید»؛ «فَدَأْفَلَحَ مَنْ تَزَكَّى» (اعلی، ۱۴)؛ «فَدَأْفَلَحَ مَنْ زَكَّهَهَا» (شمس، ۹) در منظومه فکری اسلام، رستگاری نه صرفاً رهایی از عذاب، بلکه تحقق غایت زندگی انسانی در قرب الهی و شکوفایی فطرت الهی انسان تلقی می‌شود. علامه طباطبایی، در تفسیر المیزان، فلاح را وصول به هدف نهایی وجود انسان، یعنی لقای الهی، می‌داند و آن را مبتنی بر ایمان، عمل صالح و تهذیب نفس می‌شمارد. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ق، ۱۵: ۶) از سوی دیگر، فخر رازی، رستگاری را در گرو اجتناب از خسران ذاتی انسان و حرکت در مسیر هدایت می‌داند. (فخر رازی، ۱۴۲۰، ق، ۲۳: ۲۵۸) این دیدگاه‌ها بیانگر آن است که رستگاری در اسلام، مفهومی جامع و چندلایه است که ابعاد اعتقادی، اخلاقی و عملی را در بر می‌گیرد.

۲. سوره عصر به مثابه الگوی رستگاری

سوره مبارکه عصر، با ایجاز و اختصار بی نظیر خود، یکی از ژرف‌ترین بیانات قرآنی درباره حقیقت وجود انسان و راه نجات او از خسران است. این سوره، چکیده‌ای موجز اما عمیق از پیام نهایی قرآن درباره نجات و رستگاری انسان ارائه می‌دهد. مفاهیم بنیادین سوره عصر، مانند ایمان، عمل صالح، توأسی به حق و صبر، از جمله عناصر کلیدی منظومه معرفتی و اخلاقی قرآن کریم به شمار می‌روند که موجب رهایی و رستگاری انسان‌ها می‌شوند.

در قرآن کریم، «ایمان» نه تنها یک باور درونی و اذعان و تصدیق به چیزی و التزام به لوازم آن (طباطبایی، ۱۳۹۰، ق، ۱۵: ۶)، بلکه مبنای هویت انسان مؤمن محسوب می‌شود که لازمه تحقق آن، عمل صالح است: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْشِئَ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيٰوةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نحل، ۹۷)؛ هر کس - از مرد یا زن - کار شایسته کند و مؤمن باشد، قطعاً او را با زندگی پاکیزه‌ای، حیات [حقیقی] بخشیم، و مسلماً به آنان بهتر از آنچه انجام می‌دادند پاداش خواهیم داد» یعنی به بهترین وجه آنها را پاسخ داده و تشویق میکند: «إِنَّ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ مَنْ أَحْسَنَ عَمَلًا» (کهف، ۳۰)؛ کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند [بدانند که]

ما پاداش کسی را که نیکوکاری کرده است تباه نمی‌کنیم» قرآن کریم بارها تأکید می‌کند که ایمان و عمل صالح دو رکن اصلی برای رستگاری (فلاح و نجات) انسان هستند. این دو در آیات بسیاری همراه هم آمده‌اند و هر کدام بدون دیگری ناقص شمرده شده است: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ» (بقره، ۸۲)؛ و کسانی که ایمان آورده، و کارهای شایسته کرده‌اند، آنان اهل بهشتند، و در آن جاودان خواهند ماند». در این آیه شریفه، ایمان و عمل صالح، راه ورود به بهشت و زندگی ابدی معرفی شده است. در آیه دیگری ایمان و عمل صالح، کلید ورود به بالاترین درجات بهشت (فردوس) و بهره‌مندی از پذیرایی ویژه الهی در آن به عنوان منزلگاه دائمی است. «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا» (کهف، ۱۰۷)؛ بی‌گمان کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، باغهای فردوس جایگاه پذیرایی آنان است» از منظر قرآن کریم، به ویژه با تأکید بر مضامین سوره‌ی عصر، وضعیت بدوی انسان، متضمن خسران و زیان است، مگر آنکه فرد با التزام به ایمان و عمل صالح، مسیر تعالی را برگزیند. ایمان در این چارچوب، به مثابه بنیانی معرفتی و تصدیق قلبی، جهت‌گیری صحیح در سپهر حیات فردی را تبیین می‌نماید. عمل صالح، به نوبه‌ی خود، تبلور عینی و بیرونی این باور در قالب کنش‌های رفتاری و فضائل اخلاقی فرد در تعامل با خویشتن، خالق و اجتماع است. این دو رکن اساسی، در تعامل با توصیه متقابل به حق و صبر، ساختار الگوی جامعی برای رهایی از خسران و نیل به رستگاری را پی‌ریزی می‌نمایند. سوره‌ی عصر، با ایجاز بلاغی خود، این چهار عنصر را به عنوان مؤلفه‌های بنیادین این الگوی نجات معرفی می‌نماید. در این نگرش، رستگاری فرآیندی تدریجی و دارای ابعاد جمعی است که تحقق آن مستلزم تعهد فردی و ایفای مسئولیت اجتماعی در راستای این اصول می‌باشد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ ش، ۲۷: ۲۲۹-۲۳۴) در پیوند با ایمان و عمل صالح، قرآن بر نقش اجتماعی افراد نیز تأکید می‌ورزد که در قالب‌هایی چون توأسی به حق و صبر تجلی می‌یابد. «توأسی به حق»، به مثابه یک فراخوان عمومی به التزام به حقیقت و ارزش‌های بنیادین، از جایگاه ویژه‌ای در شناخت و تمییز حق از باطل برخوردار است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ ش، ۲۷: ۳۵۲). این احساس مسئولیت جمعی و تعهد متقابل در سطح جامعه، پیامدهای مثبت متعددی را به دنبال دارد. از جمله آثار مترتب بر نهادینه شدن "توأسی به حق" می‌توان به تحقق عدالت اجتماعی، تقویت وحدت و انسجام ساختاری، ممانعت از گسترش فتنه‌های ناشی از ظلم و جور، زمینه‌سازی برای پیروزی بر خصوم و اجتناب از خسران‌های فردی و اجتماعی اشاره نمود. علاوه

بر این، این اصل اساسی، بستر مناسبی برای آمادگی جامعه در راستای تحولات مطلوب و تعالی معنوی فراهم می‌سازد. مجموعه این مؤلفه‌ها و کارکردهای "تواصی به حق"، به طور نظام‌مند، جامعه را در مسیر تعالی ایمانی و تحقق آرمان‌های دینی رهنمون می‌سازد.

تواصی به حق "مفهومی چندوجهی در معارف اسلامی است که دلالت‌های گسترده‌ای را در بر می‌گیرد. این اصطلاح، فراتر از صرف سفارش و توصیه، به معنای توصیه و تأکید متقابل بر التزام به حقیقت و ارزش‌های بنیادین اطلاق می‌گردد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۸۷۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ۱۰: ۸۱۵). این مفهوم، طیف وسیعی از مصادیق رفتاری و اعتقادی را شامل می‌شود. از جمله این مصادیق می‌توان به ترغیب و تشویق متقابل به پیروی از حق و اجتناب از باطل (طوسی، بی‌تا، ۱۰: ۴۰۵)، تأکید بر ضرورت تبعیت از آموزه‌های پیامبران الهی و اتخاذ رویکرد زاهدانه نسبت به مظاهر دنیوی (حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳ ش، ۱۴: ۳۳۷)، و توصیه اکید به انجام واجبات شرعی و پرهیز از محرّمات الهی (ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ۱۴: ۳۳۷) اشاره نمود. بدین ترتیب، "تواصی به حق" در منظومه فکری اسلام، نه صرفاً یک عمل اخلاقی فردی، بلکه یک ضرورت اجتماعی و مکانیزمی برای حفظ و ارتقای ارزش‌های الهی و انسانی در سطح جامعه محسوب می‌گردد.

با عنایت به تعاملات پیچیده و تأثیرات متقابل رفتارهای انسانی در ساختار جامعه، و نظر به وابستگی‌های انکارناپذیر افراد در ساحت‌های مادی و معنوی حیات اجتماعی، تدوین برنامه‌های سعادت‌بخش برای انسان مستلزم توجهی وافر به این مناسبات درهم‌تنیده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۲ ش: ۶۴). از این منظر، در چارچوب بینش الهی، فرآیند خودسازی فردی از جامعه‌سازی مجزا نبوده و تحقق سعادت انسانی مستلزم آن است که فرد، ضمن اهتمام به رستگاری خویش، در راستای هدایت و دعوت دیگران به مسیر حق نیز فعالانه نقش ایفا نماید. به عبارت دیگر، دستیابی فرد به امکانات و بسترهای لازم برای نیل به سعادت، در خلأ اجتماعی و به صورت انفرادی امکان‌پذیر نمی‌باشد. بلکه، لازمه‌ی مؤمن بودن و استمرار بر ایمان، تلاش برای اصلاح ساختارهای اجتماعی است. این امر از آن رو حائز اهمیت است که در صورت عدم اصلاح جامعه و بی‌توجهی افراد به یکدیگر، هرگونه آسیب و انحراف موجود در پیکره اجتماع، به واسطه‌ی وابستگی متقابل فرد و جامعه، به تدریج به افراد نیز تسری یافته و موجب انحطاط آنان می‌گردد (همان) بنابراین، بی‌تفاوتی افراد جامعه نسبت

به پدیده‌هایی نظیر ظلم، فساد، تعدی به حقوق دیگران و کسب مال نامشروع، به تدریج زمینه‌های فراگیری فساد و تباهی را در کل نظام اجتماعی فراهم آورده و در نهایت، منجر به اضمحلال آن خواهد شد. از این رو، راهکار اساسی برای نجات فرد و جامعه، استقرار و تقویت احساس مسئولیت متقابل در میان آحاد جامعه است. از این رو، مؤمنان در جامعه ایمانی، علاوه بر تذکر و یادآوری متقابل در حوزه اعتقادات و باورهای دینی، ملزم به ترغیب و دعوت یکدیگر به انجام اعمال نیکو و رفتارهای شایسته در عرصه کنش‌های اجتماعی نیز می‌باشند. این رویکرد، وجه تمایز اساسی جامعه ایمانی محسوب می‌گردد، زیرا اعضای آن، محدود به دغدغه‌های سعادت فردی نبوده و با التزام عملی به دعوت به خیر و فضیلت، ارتقای کمال و سعادت جمعی جامعه خویش را نیز وجه همت قرار می‌دهند. همانگونه که در قرآن آمده است: «وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (آل عمران، ۱۰۴)؛ و باید از میان شما، گروهی، [مردم را] به نیکی دعوت کنند و به کار شایسته وادارند و از زشتی بازدارند، و آنان همان رستگارانند»؛ «يَا بَنِي آدِمِ اصْبِرُوا لِمَا نَزَّلْنَا بِكُم مِّن لَّدُنَّا إِنَّ الصَّالِينَ لَمُعْرُوفُونَ وَأَنَّهٗ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ (لقمان، ۱۷)؛ ای پسرک من، نماز را برپا دار و به کار پسندیده وادار و از کار ناپسند باز دار، و بر آسیبی که بر تو وارد آمده است شکبیا باش. این [حاکمی] از عزم [و اراده تو در] امور است» از منظر قرآن کریم، به ویژه با تأکید بر مضامین سوره‌ی عصر، "تواصی به صبر" به عنوان یکی از ارکان بنیادین رستگاری، واجد جنبه‌ای اساسی در تعاملات اجتماعی است. صبر در این سیاق، صرفاً به معنای تحمل انفعالی مشکلات محدود نگردیده، بلکه دلالت بر پایداری فعالانه در مواجهه با مصائب، حفظ استواری ایمان در شرایط دشوار و استقامت در پیمودن صراط حق دارد. از طریق توصیه متقابل به صبر، افراد جامعه ایمانی در حفظ و اعتدالی ارزش‌های اخلاقی و مقاومت در برابر عوامل انحراف و تباهی، یکدیگر را یاری رسانده و تقویت می‌نمایند. این همبستگی و ارتقای روحیه جمعی، به مثابه سپری مستحکم، جامعه را در برابر فروپاشی اخلاقی و خسران‌های ناشی از آن محافظت می‌نماید. بدین ترتیب، "تواصی به صبر" بستری مساعد برای پایداری جمعی، رشد و تعالی اجتماعی و نهایتاً نیل به رستگاری در مسیر الهی فراهم می‌آورد. (طباطبایی، ۱۳۹۰، ق، ۲۰: ۳۵۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ش، ۲۷: ۲۳۲-۲۳۴؛ شلیبی، ۱۳۸۳، ش، ۳۲؛ فراستخواه، ۱۳۸۸، ش، ۴۳)

مضاف بر این، رستگاری از خسران، از دیگر کارکردهای تحقق «تواصی به حق»

در ساختار جامعه به شمار می‌رود، حقیقتی که در صدر سوره‌ی مبارکه‌ی عصر مورد تأکید الهی قرار گرفته است. با توجه به اینکه استثنای مذکور در آیه سوم، ناظر بر جنس انسان است (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ۱۰: ۸۱۵)، این امر دلالت بر آن دارد که عموم افراد در عرصه‌ی حیات دنیوی در معرض زیان و خسران قرار دارند، مگر آن گروهی که با اتصاف به ایمان، عمل صالح و توصیه متقابل به التزام به حق و استقامت در آن، از این قاعده مستثنی می‌گردند. شایان ذکر است که مفهوم خسران در این سیاق، اعم از خسران مطلق و خسران نسبی است. بر این مبنا، می‌توان دو دسته‌ی خاسر را متمایز نمود: نخست، افرادی که از تمامی جوانب دچار زیان و تباهی گشته‌اند، نظیر کفار عنود که منکر حق بوده و در عذاب الهی جاودان خواهند بود. دوم، افرادی که از برخی جهات دچار خسران می‌گردند، مانند مؤمنانی که مرتکب فسق می‌شوند و اگرچه در آتش جاودانه نخواهند بود، اما برای مدتی محدود، طعم عذاب را چشیده و سپس مشمول شفاعت و رحمت الهی قرار خواهند گرفت (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ۲۰: ۳۵۷).

۳. رویکردهای تفسیری به سوره عصر

سوره عصر در طول قرون مختلف، موضوع تأمل و تفسیر مفسران گوناگون قرار گرفته است. در رویکرد تفسیری کلاسیک، مانند تفسیر مجمع‌البیان یا تفسیر کبیر فخر رازی، تأکید بر معناشناسی واژگان و ابعاد کلامی سوره است. در تفاسیر معاصرتر، همچون المیزان و تفسیر نمونه، جنبه‌های اجتماعی، انسان‌شناختی و تربیتی سوره مورد توجه قرار گرفته است. رویکرد عرفانی به این سوره نیز، آن را بیانی از سلوک و مراتب سیر و سلوک انسان به سوی خداوند تفسیر می‌کند. این تنوع تفاسیر، نشان‌دهنده ظرفیت بالای معنایی سوره عصر در تبیین الگوی رستگاری است.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر یک نوع تحقیق کیفی مبتنی بر روش تحلیل محتوای استقرایی با تمرکز بر محتوای آشکار است. در این رویکرد، تحلیل بر اساس داده‌های خام و معنای صریح متن انجام و از هرگونه پیش‌فرض نظری یا تأویل ضمنی پرهیز شده است. (هسیه و شانون^۱، ۲۰۱۵: ۱۲۸۸-۱۲۷۷) هدف، استخراج نظام‌مند مفاهیم، طبقات و مضامین از متن سوره مبارکه عصر با وفاداری کامل به معنای ظاهری آیات است. فرآیند تحلیل محتوا در سه گام آمادگی، سازماندهی، و

گزارش نویسی انجام شد. مراحل اجرای پژوهش عبارتند از:

۱-مرحله آمادگی

۱. انتخاب متن: آیات سوره مبارکه عصر به عنوان متن اصلی پژوهش انتخاب شدند.

۲. مطالعه مقدماتی: متن سوره چندین بار به دقت قرائت و بررسی شد.

۳. منابع تکمیلی: برای درک دقیق تر معنای آشکار آیات، از ترجمه های معتبر فارسی (مانند الهی قمشه ای و مکارم شیرازی) و تفاسیر کلاسیک و معاصر بهره گرفته شد. هدف از این مرحله، ایجاد آشنایی جامع با متن و زمینه سازی برای کدگذاری بود.

۲-مرحله سازماندهی

الف) تعیین واحد معنایی: واحد معنایی کوچک ترین بخش متن است که یک ایده یا مفهوم مستقل را منتقل می کند. در این پژوهش هر آیه به کوچک ترین بخش های حاوی یک ایده مستقل تقسیم شد. این بخش ها شامل یک کلمه کلیدی (مثل «والعصر»)، یک عبارت (مثل «إلا الذین آمنوا») یا یک جمله کوتاه هستند. معیار انتخاب، وجود معنای مستقل و قابل کدگذاری بود.

ب) کدگذاری اولیه: برای هر واحد معنایی، یک کد مفهومی ساده و دقیق بر اساس معنای آشکار آن تعیین شد.

مثال: «والعصر» → «ارزش زمان»، «وتواصوا بالصبر» → «پایداری جمعی».

ج- یادداشت برداری تحلیلی: در کنار هر کد، یادداشت برداری تحلیلی انجام شد تا دلیل انتخاب و ارتباط احتمالی آن با سایر کدها مشخص شود.

د) تبدیل کدها به مفاهیم و مضامین: کدهای مشابه از نظر معنا در قالب طبقات مفهومی دسته بندی شدند. سپس این طبقات با تلفیق و تعمیم، به مضامین اصلی تبدیل شدند. در مجموع، ۱۲ کد اولیه استخراج شد که پس از ادغام و پالایش، در ۴ طبقه مفهومی سازماندهی گردید.

جدول (۱) کدگذاری اولیه سوره عصر (تحلیل محتوای آشکار)

آیه	واحد معنایی	کد مفهومی	توضیح کد
۱- وَالْعَصْرِ	سوگند به زمان	ارزش زمان / اهمیت زمان / زمان به عنوان شاهد	زمان به عنوان منبع حیاتی و نشانه آگاهی

آیه	واحد معنایی	کد مفهومی	توضیح کد
۲- <i>إِنَّ الْإِنْسَانَ لِفِي خُسْرٍ</i>	انسان در زیان است	وضعیت انسان / خسران ذاتی / وضعیت عمومی بشر	توصیف کلی انسان بدون عوامل نجات‌بخش
۳- <i>إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا</i>	مگر کسانی که ایمان آوردند	ایمان / باور قلبی / ایمان به غیب	باور قلبی و بنیاد فکری انسان مؤمن
۴- <i>وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ</i>	و عمل صالح انجام دادند	عمل صالح / رفتار نیک / اعمال مفید	رفتارهای مثبت عملی بر پایه ایمان
۵- <i>وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ</i>	یکدیگر را به حق سفارش کردند	دعوت به حق / توصیه به راستی / تعهد اجتماعی	تلاش برای ترویج حقیقت در جامعه
۶- <i>وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ</i>	یکدیگر را به صبر سفارش کردند	توصیه به صبر / پایداری جمعی / بردباری در راه حق	تحمل و استقامت در برابر سختی‌ها با مشارکت اجتماعی

در جدول فوق، هر آیه از سوره عصر به یک یا چند واحد معنایی کوچکتر تقسیم و سپس برای هر واحد، یک کد مفهومی مرتبط ایجاد شده تا جوهره معنایی آشکار هر واحد را به صورت خلاصه و رسا با رویکرد استقرایی بیان کنند. بدین ترتیب تحلیل جزئی آیات به صورت زیر بیان می‌گردد:

- (وَالْعَصْرِ): واحد معنایی "سوگند به زمان" به کد مفهومی "ارزش زمان / اهمیت زمان / زمان به عنوان شاهد" منجر شده است. این کد به خوبی بر اهمیت و جایگاه والای زمان در این آیه تأکید می‌کند. استفاده از چند عبارت مترادف در کد نشان‌دهنده تلاش برای پوشش دادن ابعاد مختلف معنایی این سوگند است. - (إِنَّ الْإِنْسَانَ لِفِي خُسْرٍ): واحد معنایی "انسان در زیان است" با کد مفهومی "وضعیت انسان / خسران ذاتی / وضعیت عمومی بشر" کدگذاری شده است. این کد، وضعیت کلی و سرنوشت محتوم انسان (به طور عام) را در معرض زیان و خسران قرار می‌دهد. استفاده از عبارات "ذاتی" و "عمومی بشر" بر شمول این وضعیت تأکید دارد.

- (إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا): واحد معنایی "مگر کسانی که ایمان آوردند" به کد مفهومی "ایمان / باور قلبی / ایمان به غیب" تبدیل شده است. این کد، ایمان را به عنوان یک استثناکننده از وضعیت خسران معرفی می‌کند و بر جنبه قلبی و باور به امور غیبی آن اشاره دارد.

- (وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ): واحد معنایی "و عمل صالح انجام دادند" با کد مفهومی "عمل صالح / رفتار نیک / اعمال مفید" کدگذاری شده است. این کد، انجام دادن اعمال شایسته و نیکو را به عنوان دومین عامل رهایی از خسران مطرح می‌کند و

بر جنبه‌های رفتاری و سودمند این اعمال تأکید دارد.
 - (وَتَوَاصُوا بِالْحَقِّ): واحد معنایی "یکدیگر را به حق سفارش کردند" به کد مفهومی "دعوت به حق / توصیه به راستی / تعهد اجتماعی" منجر شده است. این کد، بر اهمیت توصیه و دعوت متقابل به سوی حقیقت و راستی تأکید دارد و جنبه اجتماعی و تعاملی این وظیفه را برجسته می‌سازد.

- (وَتَوَاصُوا بِالصَّبْرِ): واحد معنایی "یکدیگر را به صبر سفارش کردند" با کد مفهومی "توصیه به صبر / پایداری جمعی / بردباری در راه حق" کدگذاری شده است. این کد، صبر و شکیبایی را به عنوان یک ارزش مهم و همچنین یک توصیه متقابل در جامعه ایمانی مطرح می‌کند و بر جنبه استقامت در مسیر حق تأکید دارد.
 طبقه‌بندی مفاهیم و استخراج مضامین (تدوین تم)

مرحله طبقه‌بندی مفاهیم در تحلیل محتوای کیفی استقرایی با تمرکز بر محتوای آشکار، فرآیندی سازمان‌یافته برای جمع‌بندی و انتزاع کدهای اولیه بر اساس شباهت‌های معنایی آن‌ها است. این مرحله، ساختاری منسجم‌تر به داده‌های خام بخشیده و زمینه را برای شناسایی الگوهای کلان‌تر و استخراج مضامین اصلی پژوهش فراهم می‌سازد. فرآیند اجرایی طبقه‌بندی مفاهیم شامل مراحل زیر است:

۱- بازبینی و مقایسه کدها: فهرست کدهای اولیه، مرور و به دقت مورد بازبینی قرار گرفته و به مقایسه آن‌ها بر اساس ویژگی‌های معنایی، دامنه شمول و ارتباطات احتمالی پرداخته شد. هدف، شناسایی کدهایی است که دارای مضامین مشترک یا مرتبط هستند.

۲- گروه‌بندی کدهای مشابه: کدهای اولیه‌ای که از نظر معنایی همپوشانی دارند، به یک گروه یا دسته واحد جمع‌بندی شدند. این گروه‌ها، اولین سطح از انتزاع را نسبت به کدهای اولیه نشان می‌دهند و بیانگر یک مفهوم کلی‌تر هستند که چندین کد جزئی‌تر را در بر می‌گیرد.

۳- نام‌گذاری طبقات مفهومی: پس از گروه‌بندی کدها، برای هر گروه یک عنوان یا برچسب مفهومی انتخاب شده که جوهره معنایی مشترک بین کدهای موجود در آن طبقه را منعکس می‌کند.

۴- تعریف و توصیف طبقات: برای هر طبقه مفهومی، یک تعریف واضح و مختصر ارائه شده که حدود و ثغور آن را مشخص کرده و رابطه آن را با کدهای زیرمجموعه‌اش تبیین می‌کند. این تعریف به انسجام و دقت بیشتر در فرآیند تحلیل کمک می‌کند.

بعد از مراحل کدگذاری اولیه و طبقه‌بندی مفاهیم، مرحله استخراج مضامین اصلی (تم) به عنوان اوج فرآیند تحلیل، ظهور می‌یابد. این مرحله، فرآیندی خلاقانه و تفسیری است که در آن با سازماندهی، انتزاع و ترکیب طبقات مفهومی، الگوهای معنایی فراگیر و پاسخگو به سؤالات پژوهش شناسایی و تبیین می‌شوند. این مرحله، گامی نهایی در تحلیل داده‌ها بوده و منجر به ارائه یافته‌های اصلی پژوهش می‌گردد. فرآیند اجرایی استخراج مضامین اصلی شامل بازبینی و سازماندهی طبقات مفهومی، شناسایی الگوهای تکرارشونده، انتزاع و ترکیب طبقات، نام‌گذاری مضامین اصلی، توصیف و تبیین مضامین و بررسی ارتباط مضامین با سؤالات پژوهش است که هدف آن، شناسایی الگوهای معنایی گسترده، ایده‌های محوری و مفاهیم غالب است که در سرتاسر داده‌ها تکرار شده و به سؤالات پژوهش پاسخ می‌دهند. بر این اساس طبقه‌بندی مفاهیم استخراج مضامین اصلی (تم) سوره عصر در جدول زیر آمده است.

جدول (۲) طبقه‌بندی مفاهیم و مضامین نهایی

واحد معنایی	کد مفهومی	طبقه مفهومی (Category)	مضمون نهایی (Theme)	شرح مضمون
وَالْعَصْرِ	ارزش زمان، زمان به عنوان شاهد	زمان و آگاهی	آگاهی از زمان و فرصت‌ها	تأکید بر درک زمان و اهمیت فرصت‌ها در رشد انسان
إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكْفٍ خَسِيرٍ	وضعیت انسان، خسران ذاتی	وضعیت بنیادین انسان	هشدار نسبت به خسران عمومی	بیان وضعیت عمومی انسان در غیاب هدایت و ایمان
الَّذِينَ آمَنُوا	ایمان، باور قلبی	اصول نجات فردی	مسیر نجات فردی	ایمان به عنوان پایه نجات و آغاز تحول فردی
عَمَلُوا الصَّالِحَاتِ	عمل صالح، رفتار نیک	اخلاق عملی	مسیر نجات فردی	عمل نیک به عنوان نمود بیرونی ایمان و ابزار رشد اخلاقی
تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ	توصیه به راستی، تعهد اجتماعی	مسئولیت اجتماعی	مسیر نجات جمعی	دعوت به حقیقت به عنوان وظیفه اجتماعی مؤمنان
تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ	توصیه به پایداری، بردباری	استقامت اجتماعی	مسیر نجات جمعی	پایداری در مسیر حق با مشارکت جمعی و استقامت اجتماعی

بر اساس جدول فوق، با توجه به کدهای مفهومی استخراج شده در مرحله

قبل، الگوهای معنایی شناسایی و در قالب طبقات مفهومی دسته بندی شده سپس، با در نظر گرفتن ارتباط بین این طبقات، مضامین نهایی که بیانگر مفاهیم کلیدی و فراگیر سوره عصر هستند، استخراج شده اند. این جدول به خوبی نحوه حرکت از واحدهای معنایی خرد به مفاهیم انتزاعی تر را نشان می دهد. بدین ترتیب بر اساس جدول بالا، واحد معنایی « وَالْعَصْرِ » نشان می دهد که سوره با تأکید بر "زمان" به عنوان یک عنصر ارزشمند و گواه، بر اهمیت آگاهی از فرصت ها و گذر عمر تأکید دارد. طبقه مفهومی "زمان و آگاهی" به خوبی این ارتباط بین ارزش زمان و ضرورت توجه به آن را نشان می دهد. همچنین واحد معنایی « إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ » وضعیت کلی انسان ها را در معرض زیان و خسران قرار می دهد. طبقه مفهومی "وضعیت بنیادین انسان" به این واقعیت اساسی اشاره دارد و نشان می دهد که خسران، یک وضعیت بالقوه برای عموم بشر است. از طرفی واحدهای معنایی « الَّذِينَ آمَنُوا » و « عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ » دو رکن اساسی برای رهایی فرد از خسران را معرفی می کند: ایمان قلبی و انجام اعمال نیکو. طبقات مفهومی "اصول نجات فردی" و "اخلاق عملی" به تفکیک این دو جنبه مهم را نشان می دهند. مضاف بر این واحدهای معنایی « تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ » و « تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ » بر نقش تعاملات اجتماعی و مسئولیت پذیری جمعی در مسیر رستگاری تأکید دارد. طبقات مفهومی "مسئولیت اجتماعی" و "استقامت اجتماعی" نشان می دهند که توصیه متقابل به حق و صبر، عوامل مهم در حفظ و ارتقای جامعه ایمانی هستند.

۳- مرحله گزارش نویسی

نتایج نهایی در قالب جداول مفهومی و نمودارهای شبکه ای در قسمت یافته های پژوهش ارائه گردید و هر مضمون با استناد مستقیم به متن قرآن و ترجمه معتبر آن تبیین شد.

اعتبار و پایایی

برای اطمینان از اعتبار و پایایی یافته ها، از کدگذار دوم برای بررسی مستقل داده ها استفاده شد. ضریب توافق بین کدگذاران با فرمول هولستی محاسبه و ۸۵٪ به دست آمد. علاوه بر این، جهت کاهش سوگیری، بازبینی همزمان برای جلوگیری از تفسیر شخصی میان کدها و متن اصلی مقایسه مستمر صورت گرفته است.

ابزار تحلیل

فرایند کدگذاری و دسته بندی داده ها به صورت دستی و با کمک نرم افزار

Microsoft Excel برای ثبت، مرتب‌سازی و ترسیم جداول انجام شد. انتخاب روش دستی به دلیل حجم محدود داده و ضرورت بررسی دقیق واژگان قرآنی صورت گرفته است.

یافته‌های پژوهش

در فرآیند اجرایی طبقه‌بندی مفاهیم و استخراج مضامین (تدوین تم)، فهرست کدهای اولیه، مرور و به دقت مورد بازبینی قرار گرفته و به مقایسه آن‌ها بر اساس ویژگی‌های معنایی، دامنه شمول و ارتباطات احتمالی پرداخته شده تا کدهایی که دارای مضامین مشترک یا مرتبط اند، شناسایی شوند. سپس این طبقات با تلفیق و تعمیم، به مضامین اصلی تبدیل شدند. در مجموع، ۱۲ کد اولیه استخراج و پس از ادغام و پالایش، در ۴ طبقه مفهومی و سپس ۲ مضمون اصلی سازماندهی و در جدول زیر بیان شده اند.:

جدول (۳) فرایند کدگذاری سوره مبارکه عصر (تحلیل محتوای آشکار)

ردیف	آیه	واحد معنایی ^۱	کد مفهومی ^۲	طبقه مفهومی ^۳	مضمون اصلی ^۴
۱	وَالْعَصْرِ	سوگند به زمان	ارزش زمان	اهمیت عناصر قسم	ارزش زمان در زندگی انسان
۲	-	زمان به عنوان شاهد	گواهی زمان	اهمیت عناصر قسم	ارزش زمان در زندگی انسان
۳	إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ	انسان در زبان است	وضعیت انسان	سرنوشت انسان	ضرورت رهایی از خسران
۴	-	خسran ذاتی بشر	زبان مندی فطری	سرنوشت انسان	ضرورت رهایی از خسران
۵	-	وضعیت عمومی بشر	سرنوشت جمعی انسان	سرنوشت انسان	ضرورت رهایی از خسران
۶	إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا	ایمان آوردند	ایمان قلبی	عوامل نجات	مؤلفه‌های رهایی
۷	-	باور به غیب	ایمان غیبی	عوامل نجات	مؤلفه‌های رهایی
۸	وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ	عمل صالح انجام دادند	رفتار نیک	عوامل نجات	مؤلفه‌های رهایی

۱. کوچک‌ترین بخش معنادار متن که یک ایده مستقل را منتقل می‌کند.

۲. برچسبی ساده و دقیق بر اساس معنای آشکار واحد معنایی.

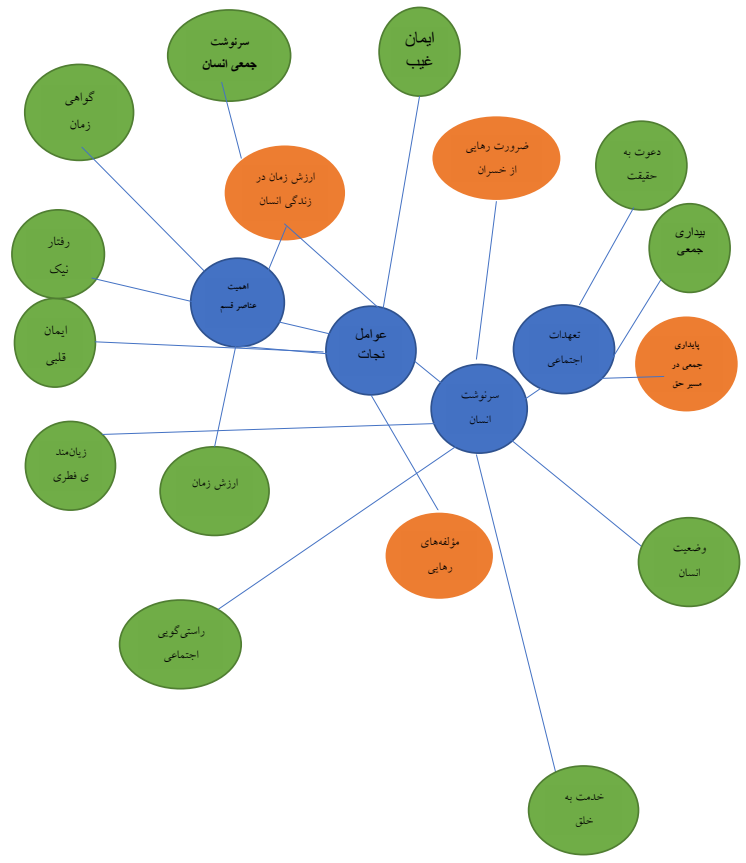
۳. گروه‌بندی کدهای مشابه بر اساس اشتراکات معنایی

۴. نتیجه نهایی ترکیب و تعمیم طبقات مفهومی که بیانگر پیام کلی آیات است

ردیف	آیه	واحد معنایی ^۱	کد مفهومی ^۲	طبقه مفهومی ^۳	مضمون اصلی ^۴
۹	-	اعمال مفید اجتماعی	خدمت به خلق	عوامل نجات	مؤلفه‌های رهایی
۱۰	وَتَوَاصُوا بِالْحَقِّ	سفارش به حق	دعوت به حقیقت	تعهدات اجتماعی	پایداری جمعی در مسیر حق
۱۱	-	توصیه به راستی	راستی‌گویی اجتماعی	تعهدات اجتماعی	پایداری جمعی در مسیر حق
۱۲	وَتَوَاصُوا بِالصَّبْرِ	سفارش به صبر	پایداری جمعی	تعهدات اجتماعی	پایداری جمعی در مسیر حق

نمودار (۱) شبکه‌ای مضامین و طبقات

مطالعات اجتماعی و فرهنگی
روانشناسی

دوره چهارم
شماره اول
پیاپی: ۷
بهار و تابستان
۱۴۰۴

نهایتاً تحلیل محتوای کیفی سوره عصر بر اساس رویکرد استقرایی و تمرکز بر محتوای آشکار، منجر به استخراج مضامین و مفاهیم زیر شده است که هر یک بازتاب دهنده ساختار معنایی و پیام‌های بنیادین این سوره کوتاه اما ژرف‌نگر هستند. این مضامین که در قالب کدهای مفهومی، طبقات و مضامین کلی در جدول ۲ بیان شدند، عبارتند از

۱. آگاهی نسبت به زمان و فرصت‌ها

نخستین آیه سوره، با سوگند به "عصر" آغاز می‌شود؛ تحلیلی محتوا محور از این آیه، بر اهمیت زمان، ارزش فرصت‌ها و نقش زمان به عنوان شاهدی بر رفتار انسان‌ها تأکید دارد. این مضمون، نشان دهنده جایگاه زمان به عنوان ظرف تحقق ایمان، عمل و رشد انسانی است.

۲. هشدار نسبت به وضعیت عمومی بشر

آیه دوم با بیانی مؤکد، وضعیت عمومی انسان را در خسران معرفی می‌کند. این بخش از سوره، حامل هشدار بنیادین درباره سرشت انسان بدون هدایت الهی است. این مضمون در طبقه «وضعیت بنیادین انسان» قرار گرفته و بیانگر وضعیت پیش فرض بشر در صورت بی‌توجهی به مسیر نجات است.

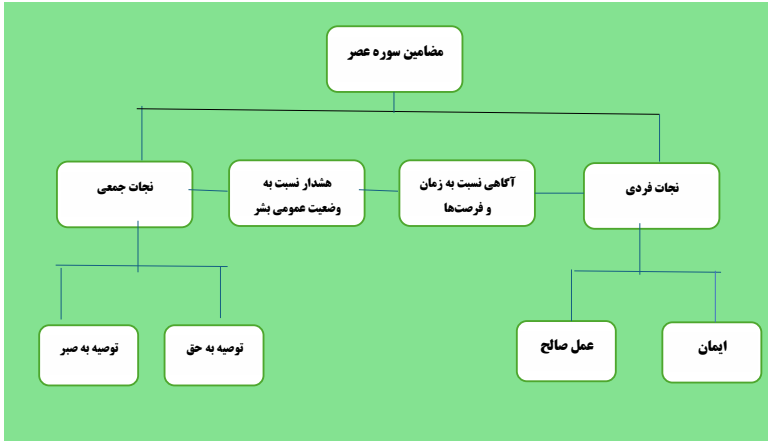
۳. مسیر نجات فردی: ایمان و عمل

بخش نخست آیه سوم، مسیر‌رهایی انسان از خسران را در دو رکن اساسی «ایمان» و «عمل صالح» معرفی می‌کند. تحلیل محتوای این دو مفهوم نشان می‌دهد که ایمان نقش بنیاد اعتقادی و عمل صالح نقش رفتاری در نجات فرد دارند. این دو مفهوم، در طبقه «اصول نجات فردی» و «اخلاق عملی» طبقه‌بندی شده‌اند و مجموعاً مضمون «نجات فردی» را می‌سازند.

۴. مسیر نجات جمعی: توصیه به حق و صبر

ادامه آیه سوم، تأکید بر دو مسئولیت اجتماعی یعنی توصیه به حق و توصیه به صبر دارد. این مفاهیم، بُعد اجتماعی سوره را روشن می‌سازند. توصیه به حق، ناظر بر تلاش در جهت حفظ و نشر حقیقت در اجتماع است و توصیه به صبر، بیانگر پایداری در راه حق در شرایط دشوار است. این دو، مضامین کلیدی در «نجات جمعی» هستند. با توجه به آنچه بیان شد، محتوای سوره عصر، از یک سو وضعیت بحرانی انسان را ترسیم می‌کند، و از سوی دیگر، چهار عنصر نجات بخش را ارائه می‌دهد که در دو بعد فردی (ایمان و عمل) و جمعی (حق و

صبر) قابل تحلیل اند و یک نقشه نجات انسان را با زبان ساده ولی عمیق ارائه می‌کند. در شکل زیر، ساختار مفهومی به دست آمده از تحلیل محتوای کیفی این سوره به صورت شماتیک نمایش داده شده است:

مدل مفهومی سوره عصر

تفسیر مدل مفهومی

یافته‌های به دست آمده از تحلیل محتوای کیفی سوره عصر نشان می‌دهند که این سوره با وجود ایجاز در الفاظ، حاوی یک الگوی مفهومی منسجم و هدفمند برای نجات انسان است که در چهار رکن کلیدی تبلور یافته است. این چهار عنصر (ایمان، عمل صالح، توصیه به حق، توصیه به صبر) نه تنها در سطح فردی و اخلاقی معنا دارند، بلکه دارای ابعاد اجتماعی و تمدنی نیز هستند. نکته قابل توجه آن است که این سوره، خسران را «قاعده» و نجات را «استثنا» معرفی می‌کند. یعنی در نگاه قرآن، انسان بدون برنامه‌ای معنوی و اخلاقی، به صورت پیش فرض در مسیر زیان است. تنها گروهی از این سرنوشت مستثنا هستند که در وجود و رفتار خود به ترکیبی از ایمان درونی، عمل بیرونی، و مشارکت اجتماعی در حق و صبر رسیده‌اند. این ترتیب می‌تواند نشانگر یک سیر تربیتی باشد: از باور قلبی، به رفتار شخصی و سپس نقش‌آفرینی اجتماعی. از نظر تفسیری نیز، این الگو با دیدگاه بسیاری از مفسران قرآن هم‌راستا است. به عنوان نمونه، امام فخر رازی در تفسیر این سوره، ایمان و عمل را زیربنای سعادت دانسته و تواصی به حق و صبر را زمینه‌ساز پایداری جمعی معرفی کرده است (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ۳۲: ۲۸۰). همچنین، علامه طباطبایی در «المیزان» بر این نکته تأکید دارد که

«تواصی»، نشان‌دهنده نقش اجتماعی انسان در هدایت دیگران است و صرفاً نجات فردی کافی نیست. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ۲۰: ۳۵۷) نکته درخور توجه دیگر، انسجام معنایی آیات است که تحلیل محتوا آن را آشکار می‌سازد. برخلاف برداشت اولیه که ممکن است آیات مستقل به نظر برسند، تحلیل نظام‌مند نشان می‌دهد که سوره عصر، با یک ساختار سلسله‌مراتبی طراحی شده است که از هشدار (آیه ۲) آغاز می‌شود و به نسخه نجات (آیه ۳) ختم می‌گردد. در یک نگاه کل‌نگر، می‌توان گفت سوره عصر، نسخه‌ای قرآنی برای "مدیریت زیستن" است؛ نسخه‌ای که هم به درون انسان نظر دارد (ایمان)، هم به کنش‌های فردی (عمل صالح) و هم به پویای اجتماعی (تواصی به حق و صبر). این مدل، می‌تواند در طراحی نظریه‌های اخلاقی، تربیتی و حتی اجتماعی در علوم اسلامی الهام‌بخش باشد.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه بیان شد، پژوهش حاضر با اتخاذ رویکرد کیفی و بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای استقرایی در بررسی سوره مبارکه عصر، به کشف ساختاری نظام‌مند و دلالت‌های هستی‌شناختی آن دست یافته است. این سوره کوتاه اما عمیق، نه صرفاً مجموعه‌ای از گزاره‌های اخلاقی، بلکه چارچوبی جامع برای تبیین وضعیت وجودی انسان و ترسیم مسیر دستیابی به فلاح و رستگاری ارائه می‌دهد.

الگوی چهاروجهی مستخرج از این تحلیل، با تفکیک به دو سطح اساسی فردی و اجتماعی، ابعاد گوناگون سلوک انسانی را در نیل به کمال ترسیم می‌کند. در سطح فردی، مفهوم ایمان به عنوان بنیان و جوهره‌ی حرکت تعالی بخش انسان مطرح می‌گردد. ایمانی نه صرفاً تصدیق ذهنی، بلکه باور و التزامی قلبی که منشأ تحولات درونی و جهت‌دهنده به کنش‌های فردی است. در امتداد این رکن اساسی، عمل صالح به مثابه تجلی عینی و بیرونی این باور در ساحت زندگی فردی و اجتماعی قرار می‌گیرد. اعمال صالح، طیفی وسیع از رفتارهای مبتنی بر ارزش‌های الهی و انسانی را شامل می‌شود که نه تنها به تزکیه نفس فردی می‌انجامد، بلکه بستری برای تعاملات سازنده و مؤثر در جامعه فراهم می‌آورد. اما رستگاری در نگرش قرآنی سوره عصر، محدود به صلاح فردی نمی‌ماند، بلکه بُعدی اجتماعی و تعاملی را نیز در بر می‌گیرد. رکن سوم این الگو، توصیه به حق است؛ دعوتی آگاهانه و مسئولانه به سوی حقیقت، عدالت و ارزش‌های والای انسانی در عرصه‌های مختلف زندگی. این توصیه، نه یک تکلیف حاشیه‌ای،

بلکه ضرورتی برای پویایی و سلامت جامعه ایمانی است. در نهایت، توصیه به صبر به عنوان رکن چهارم، نقش محوری در استمرار و پایداری این مسیر تعالی ایفا می‌کند. صبر در مواجهه با چالش‌ها، استقامت در راه حق و بردباری در تعاملات اجتماعی، از لوازم لاینفک تحقق الگوی رستگاری در سوره عصر به شمار می‌رود.

مقایسه این یافته‌ها با مطالعات پیشین، نقاط اشتراک و تمایز را آشکار می‌سازد. مرادی (۱۴۵) در تبیین «تواصی به حق» بر نقش آن در تحقق جامعه ایمانی و جلوگیری از انحرافات اجتماعی تأکید کرده است. یافته حاضر این نکته را تأیید می‌کند، اما آن را نه به صورت یک عنصر منفرد، بلکه به عنوان جزئی از یک نظام چهارگانه در کنار ایمان، عمل صالح و صبر تحلیل می‌نماید. همچنین، نتایج علیانسیب و همکاران (۱۳۹۸) درباره «خسران» و نقش چهار مؤلفه سوره عصر در حفظ سرمایه معنوی انسان، با مدل حاضر هم‌پوشانی دارد، با این تفاوت که پژوهش حاضر، علاوه بر بیان عوامل رهایی از خسران، روابط درونی و تعادل میان این مؤلفه‌ها را نیز روشن کرده است. در مقایسه با یافته‌های احمدزاده (۱۳۸۷) که بر انسجام زبانی سوره تمرکز داشت، این پژوهش انسجام مفهومی و محتوایی را نیز تبیین کرده است. همچنین، در تکمیل نتایج احمدزاده (۱۳۸۹) درباره بهره‌وری مؤمنان، پژوهش حاضر نشان می‌دهد که بهره‌وری زمانی و معنوی تنها در بستر تعادل میان چهار رکن سوره عصر به طور کامل محقق می‌شود.

تأکید ظریف اما بنیادین سوره بر عنصر «عصر» و «زمان»، نیز در چارچوب یافته‌های این پژوهش معنا می‌یابد. زمان، نه صرفاً ظرفی برای وقوع حوادث، بلکه عرصه‌ای برای انتخاب، عمل و مسئولیت‌پذیری انسان است. آگاهی از گذران عمر و فرصت‌های محدود حیات، ضرورت اغتنام وقت و انجام کنش‌های معنا دار در راستای تحقق الگوی رستگاری را مضاعف می‌سازد. به این ترتیب، سوره عصر با ارائه این انسجام مفهومی و ساختاری نظام مند، نه تنها وضعیت خسران آلود غالب انسان‌ها را تبیین می‌کند، بلکه راهکار برون رفت از این وضعیت و دستیابی به فلاح را در گروی تعادل و تعامل این چهار رکن اساسی می‌داند. در مجموع، این پژوهش با ارائه الگویی منسجم و مقایسه آن با مطالعات پیشین، جایگاهی روشن برای یافته‌های خود ترسیم کرده و افقی نو در تحلیل محتوای سوره‌های قرآنی با رویکرد علمی-استقرایی گشوده است.

پیشنهادهات

از منظر مطالعات تربیتی، اخلاقی و معرفتی در حوزه علوم اسلامی، الگوی

مستخرج از سوره عصر می‌تواند به عنوان چارچوبی نظری کارآمد مورد توجه قرار گیرد. این الگو، با تأکید بر پیوستگی ایمان و عمل، فرد و جامعه، نظر و عمل، می‌تواند مبنایی برای طراحی برنامه‌های تربیتی جامع و رویکردهای اخلاقی مؤثر واقع شود.

– علاوه بر این، توجه به عنصر زمان و مسئولیت‌پذیری، می‌تواند در ارتقای آگاهی و انگیزه افراد و جوامع در جهت کنش‌های سازنده و تعالی‌بخش نقش بسزایی ایفا کند. بهره‌گیری از روش‌های علمی همچون تحلیل محتوا در فهم و تبیین معارف قرآنی، امکان دستیابی به درکی نظام‌مندتر، عمیق‌تر و کاربردی‌تر از آموزه‌های این کتاب آسمانی را فراهم می‌سازد و زمینه‌ای را برای پژوهش‌های بین‌رشته‌ای و پاسخگویی به چالش‌های معاصر از منظر حکمت قرآنی مهیا می‌سازد.

پیشنهادات برای تحقیقات آتی

با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر، انجام مطالعات آتی می‌تواند در چند مسیر دنبال شود: نخست، آزمون کارآمدی و اعتبار الگوی ارائه شده در بسترهای فرهنگی و اجتماعی متنوع با بهره‌گیری از روش‌های کمی؛ دوم، بررسی میزان تطبیق‌پذیری این الگو با سایر سوره‌های قرآن کریم به منظور ارزیابی جامعیت و انعطاف آن؛ و سوم، انجام پژوهش‌های کیفی عمیق‌تر مبتنی بر مصاحبه و گردآوری داده‌های میدانی بر اساس چارچوب این الگو، به منظور غنای تحلیلی و تقویت استنتاج‌های نظری.

محدودیت‌های پژوهش

از جمله محدودیت‌های این پژوهش، می‌توان به ماهیت ذاتی روش تحلیل کیفی اشاره کرد که تا حدی متکی بر برداشت‌ها و تفسیرهای ذهنی پژوهشگر است. همچنین، تمرکز تحقیق بر محتوای آشکار و چشم‌پوشی از لایه‌های پنهان معنا، اشارات ضمنی و ظرایف تفسیری، می‌تواند دامنه عمق تحلیل را محدود سازد. افزون بر این، ماهیت استقرایی به کار گرفته شده در فرایند پژوهش، به طور ذاتی از قابلیت تعمیم‌پذیری نتایج به بافت‌ها و شرایط دیگر می‌کاهد.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه فولادوند
۲. ابن کثیر، اسماعیل بن عمرو (۱۴۱۹ق). «تفسیر العظیم القرآن»، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۳. احمدزاده، مصطفی (۱۳۷۸ش). «تفسیر زبان‌شناختی سوره عصر»، علوم قرآن و حدیث، ۴۰(۲): ۳۵-۱۱.
۴. احمدزاده، مصطفی (۱۳۸۹ش) «سوره عصر؛ منشور بهره‌وری قرآن کریم»، فصلنامه پژوهش‌های قرآنی، ۱۲. (۶۲-۶۳): ۳۴۳-۳۱۴.
۵. حسینی شاه عبدالعظیمی، حسین بن احمد (۱۳۶۳). «تفسیر اثنا عشری»، تهران: میقات.
۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق) «مفردات الفاظ القرآن»، محقق: داوودی، صفوان عدنان. بیروت: دار الشامیه.
۷. شلیبی، محمود (۱۳۸۳ش). «مفاهیم اخلاقی - اجتماعی در قرآن»، ترجمه دکتر سید حسین سید موسوی، قم: انتشارات بوستان کتاب.
۸. طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ق) «المیزان فی تفسیر القرآن»، بیروت: مؤسسه‌ی اعلی‌ی للمطبوعات، چاپ دوم.
۹. طبرسی، فصل بن حسن (۱۳۷۲ش). «مجمع البیان فی تفسیر القرآن»، مصحح: یزدی طباطبایی، فضل‌الله و رسولی، هاشم، تهران: ناصر خسرو، چاپ سوم.
۱۰. طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). «التبیان فی تفسیر القرآن»، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۱. علیان‌سب، سید ضیاء الدین و همکاران (۱۳۹۸ش) «بررسی معنایی واژه خسران در قرآن کریم با تکیه بر مضامین سوره عصر»، مطالعات قرآنی، ۳۹(۳): ۱۶۰-۱۴۵.
۱۲. فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). «التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)»، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم.
۱۳. فراستخواه، مقصود (۱۳۸۸ش). «جامعه‌شناسی قرآن»، تهران: انتشارات آگه
۱۴. مرادی، فاطمه (۱۴۰۸). «تواصی به حق و نقش آن در تحقق جامعه‌ایمانی با تأکید بر آیه ۳ سوره عصر»، مطالعات علوم قرآن، ۱۳(۱۳): ۱۸۲-۱۵۳.
۱۵. مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۹۲ش). «مسئولیت متقابل اجتماعی»، مجله پاسدار اسلام، ۳۸۳(۳): ۱۵-۱۴.
۱۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱ش). «تفسیر نمونه»، تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ دهم.
17. Elo, S., & Kyngäs, H. (2018). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, 62 (1), 107–115. [https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2007.04569.x]([https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2007.04569.x])
18. Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2015). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15 (9), 1277–1288. [https://doi.org/10.1177/1049732305276687]([https://doi.org/10.1177/1049732305276687])

Resources:

1. The Holy Qur'an, translated by Fouladvand.
2. Ahmadzadeh, Moštafa. (1999 CE / 1378 SH). "A Linguistic Interpretation of Surah al-'Asr." *Qur'anic and Hadith Sciences*, 40(2), 11–35.
3. Ahmadzadeh, Moštafa. (2010 CE / 1389 SH). "Surah al-'Asr: The Charter of Productivity in the Holy Qur'an." *Quarterly Journal of Qur'anic Studies*, 12(62–63), 314–343.
4. Aliansab, Seyyed Zia' al-Din, et al. (2019 CE / 1398 SH). "A Semantic Study of the Word Khusran in the Holy Qur'an with an Emphasis on the Themes of Surah al-'Asr." *Qur'anic Studies*, (39), 145–160.
5. al-Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (n.d.). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
6. Elo, S., & Kyngäs, H. (2018). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, 62 (1), 107–115. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2007.04569.x>
7. Fakhr al-Razi, Muhammad ibn 'Umar. (1420 AH). *Al-Tafsir al-Kabir (Mafatih al-Ghayb)*. 3rd ed. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
8. Farasatkah, Maqsoud. (2009 CE / 1388 SH). *Sociology of the Qur'an*. Tehran: Agah Publications.
9. Hosseini Shah Abdolazimi, Hossein ibn Ahmad. (1984 CE / 1363 SH). *Tafsir Athna 'Ashari*. Tehran: Miqat.
10. Hsieh, H. F., & Shannon, S. E. (2015). Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15 (9), 1277–1288. <https://doi.org/10.1177/1049732305276687>
11. Ibn Kathir, Isma'il ibn 'Umar. (1419 AH). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah.
12. Makarem Shirazi, Naser. (1992 CE / 1371 SH). *Tafsir Nemunch*. 10th ed. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
13. Mesbah Yazdi, Mohammad-Taqi. (2013 CE / 1392 SH). "Mutual Social Responsibility." *Pasdar-e Islam Journal*, (383), 14–15.
14. Moradi, Fatemeh. (2022 CE / 1401 SH). "Tawasi bi al-Haqq and Its Role in Building a Faith-Based Society with Emphasis on Verse 3 of Surah al-'Asr." *Qur'anic Sciences Studies*, (13), 153–182.
15. Raghīb al-Isfahani, Husayn ibn Muhammad. (1412 AH). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. Edited by Safwan 'Adnan al-Dawudi. Beirut: Dar al-Shamiyyah.
16. Shalabi, Mahmoud. (2004 CE / 1383 SH). *Ethical and Social Concepts in the Qur'an*. Translated by Dr. Seyed Hossein Seyed Mousavi. Qom: Busfan-e Kitab Publications.
17. Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. (1390 AH). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. 2nd ed. Beirut: Mu'assasat al-A'lami li al-Matbu'at.
18. Tabrisi, Fadl ibn Hasan. (1993 CE / 1372 SH). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Edited by Fazlollah Yazdi Tabataba'i and Hashem Rasuli. Tehran: Nashr-e Naser Khosrow, 3rd ed.